

Κωστής Κοκκινόφτας
Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου
**Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΚΙΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΗ ΛΑΡΝΑΚΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1571-1878)**

Οι δύσκολες συνθήκες ζωής, που επεκράτησαν κατά την Τουρκοκρατία ανάμεσα στον υπόδουλο χριστιανικό πληθυσμό, είχαν ως αποτέλεσμα η εκπαίδευση στην Κύπρο να γνωρίσει σημαντική καθίζηση. Την περίοδο αυτή, οι αποφάσεις για την ίδρυση Σχολών λαμβάνονταν, τις περισσότερες φορές, από τους Αρχιερείς ή τους λόγιους κληρικούς, που είχαν και την οικονομική δυνατότητα της συντήρησής τους. Τέτοιες Σχολές αναφέρονται στη Λευκωσία αυτές των Ιερομόναχων Λεόντιου Ευστράτιου, τη δεκαετία του 1590, πιθανόν στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Πίπη, όπου αργότερα υπηρέτησε ως Ηγούμενος¹, και Ματθαίου Γαλατιανού, στις αρχές του 17ου αιώνα, για την οποία, όμως, δεν έχουμε παρά έμμεσες μαρτυρίες².

Η Σχολή του Ιωαννικίου Β΄

Ουσιαστικά η πρώτη οργανωμένη και ιστορικά τεκμηριωμένη Σχολή στην Κύπρο, κατά την Τουρκοκρατία, ήταν αυτή που ιδρύθηκε στη Λάρνακα, το 1733, από τον Μητροπολίτη Κιτίου (1727-1737) Ιωαννίκιο Β΄, στην οποία δίδαξε ο εγχώριος Ιεροδιάκονος Φιλόθεος. Ο τελευταίος υπήρξε υπότροφος της Μητρόπολης Κιτίου στη Σχολή, που ίδρυσε ο Κύπριος Πατριάρχης Αντιοχείας (1724-1766) Σίλβεστρος στο Χαλέπι, το 1726, με διευθυντή τον Ιεροδιάκονο Ιάκωβο τον Πάτμιο. Για την αποστολή του Φιλοθέου, μαζί με δύο άλλους Κύπριους μαθητές, στη Σχολή του Πατριαρχείου Αντιοχείας, αναφέρονται τέσσερις επιστολές, που ο Σίλβεστρος έστειλε στον Μητροπολίτη Κιτίου (1718-1726) Διονύσιο, από τις οποίες πληροφορούμαστε, ότι ο Κύπριος Πατριάρχης είχε ζητήσει να σταλούν, εκτός από τους τρεις πρώτους, και άλλοι δύο νέοι για σπουδές. Είναι άγνωστο, όμως, αν αυτό κατέστη τελικά δυνατόν. Από τις ίδιες

1. Για τη Σχολή του Ευστράτιου βλ. Ιερώνυμου Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων από της Τουρκικής Κατακτήσεως μέχρι της Αγγλικής Κατοχής (1571-1878)*, Λευκωσία 1930, σ. 31-32, 36-37, 107-109· Λοΐζου Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, τ. Α΄, Λευκωσία 1930, σ. 120, τ. Β΄, Λευκωσία 1930, σ. 32-41· Θεοχάρη Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση στην Κύπρο κατά την Οθωμανική περίοδο», στον τόμο: Θεόδωρου Παπαδόπουλλου (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου. Τουρκοκρατία*, τ. ΣΤ΄, Λευκωσία 2011, σ. 391-392.

2. Για τη Σχολή του Γαλατιανού βλ. Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 31· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 119, τ. Β΄, ό.π., σ. 50-52· Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», ό.π., σ. 392-394.

επιστολές πληροφορούμαστε επίσης, ότι η Μητρόπολη Κιτίου διατηρούσε την περίοδο αυτή βιβλιοθήκη με πατερικά έργα, προφανώς για την κατάρτιση των στελεχών της. Ο Σίλβεστρος μάλιστα είχε ζητήσει από τον Διονύσιο να του στείλει για μελέτη τρεις τόμους έργων του Βασιλείου του Μεγάλου, που φυλάσσονταν στη βιβλιοθήκη³.

Σχετική μαρτυρία για το έτος ίδρυσης της Σχολής σώζεται σε σημείωμα, ημερομηνίας 1ης Μαρτίου 1733, σε κώδικα της Μητρόπολης, που αναφέρεται στον δανεισμό βιβλίων στον Φιλόθεο. Σε άλλα δε σημειώματα, των ετών 1734-1736, γίνεται αναφορά στην πλήρη κάλυψη των δαπανών μισθοδοσίας του από τη Μητρόπολη Κιτίου. Επίσης, στην πληρωμή του μισθού του αναφέρεται ακόμη ένα σημείωμα, που χρονολογείται στον Σεπτέμβριο του 1737, σύμφωνα με το οποίο, ο διάδοχος του Ιωαννικίου Β΄, νέος Μητροπολίτης Κιτίου (1737-1776) Μακάριος Α΄, κατέβαλε στον νεαρό Ιεροδιάκονο καθυστερημένους μισθούς. Μετά, όμως, από το έτος αυτό δεν εμφανίζεται άλλη καταγραφή για μισθοδοσία δασκάλου, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα της διακοπής της λειτουργίας της Σχολής.

Ιδιαίτερα σημαντικό για τη φυσιογνωμία της Σχολής είναι το προαναφερθέν σημείωμα της 1ης Μαρτίου 1733, στο οποίο περιλαμβάνεται κατάλογος τριάντα περίπου βιβλίων της βιβλιοθήκης της Μητρόπολης, που δανείστηκαν στον νεαρό Ιεροδιάκονο, για τη διδασκαλία των μαθημάτων. Από τους τίτλους των βιβλίων αυτών συμπεραίνεται, ότι οι μαθητές διδάσκονταν, κυρίως, εκκλησιαστικούς συγγραφείς, ρητορική και γραμματική. Πρόκειται για την πρώτη καταγραμμένη σχολική βιβλιοθήκη του νησιού, η οποία μαρτυρεί τον θρησκευτικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης της εποχής.

Για τον «διδάσκαλο κυρ Φιλόθεο» γνωρίζουμε επιπλέον από αχρονολόγητο σημείωμα σε κολοβό ευχολόγιο, που σήμερα φυλάσσεται στη Μητρόπολη Κιτίου, ότι απεβίωσε στις 3 Αυγούστου 1750 στην ενορία της Χρυσοπολίτισσας, στη Λάρνακα. Η αναφορά σε αυτόν ως «διδάσκαλον» ίσως να υπονοεί, ότι εξακολουθούσε να διδάσκει μέχρι το τέλος του βίου του. Το πιθανότερο, όμως, είναι ότι ασκούσε το επάγγελμά του ιδιωτικά, αφού, όπως αναφέρθηκε, δεν σώζεται

3. Οι επιστολές πρωτοδημοσιεύτηκαν από τον Ανδρόνικο Δημητρακόπουλο, «Σίλβεστρος Πατριάρχης Αντιοχείας», στον τόμο: Μαρίνου Βρετού, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. Ι΄, Αθήνα 1870, σ. 367-372. Για τους Διονύσιο και Ιωαννίκιο Β΄ βλ. Σωφρόνιου Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, Λάρνακα 1992, σ. 128-129 και 130-138, αντιστοίχως.

καμία μαρτυρία, για εξακολούθηση της λειτουργίας της Σχολής και μετά το 1737⁴.

Η παιδεία στη Λάρνακα κατά τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα

Παρά το γεγονός ότι, κατά την Τουρκοκρατία, υπηρέτησαν στη Μητρόπολη Κιτίου μορφωμένοι Αρχιερείς, δεν αναφέρεται, μέχρι τουλάχιστον τον 19ο αιώνα, να καταβλήθηκε οποιαδήποτε άλλη προσπάθεια για λειτουργία Σχολής στη Λάρνακα. Για παράδειγμα, οι Μητροπολίτες Γερμανός Κουσκουνάρης (1572-1580) και Κοσμάς Μαυρουδής (1675-1676) ήταν κάτοχοι ευρείας μόρφωσης, αφού ο μεν πρώτος υπήρξε δάσκαλος στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, ο δε δεύτερος ήταν απόφοιτός του. Δεν μαρτυρείται, όμως, να ανέπτυξαν εκπαιδευτική δραστηριότητα.

Το ίδιο συνέβη και κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, οπότε αναφέρονται ο μεν Μητροπολίτης Μακάριος Α΄ ως «λογιώτατος, φιλόσοφος και κάτοχος προσωπικής βιβλιοθήκης», ο δε διάδοχός του Μελέτιος Α΄ (1776-1797), ως «φιλόμουσος και αρκετά μορφωμένος»⁵. Αλλά ούτε γι' αυτούς διασώζεται οτιδήποτε σχετικό. Οπωσδήποτε, όμως, στις αρχές του 19ου αιώνα υπήρχε κάποια εκπαιδευτική κίνηση στην πόλη, αφού ο καθηγητής στο Κέιμπριτζ δόκτωρ Χιούμ πρόσεξε, το 1801, στις αυλές των σπιτιών παιδιά, που δίδασκαν τα μικρότερα να διαβάζουν από τυπωμένα βιβλία. Σύμφωνα με όσα αναφέρει, τα περισσότερα από τα βιβλία αυτά είχαν θρησκευτικό περιεχόμενο, ενώ κάποια άλλα ήταν μεταφράσεις από ευρωπαϊκές γλώσσες. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα της ύπαρξης στη Λάρνακα κάποιας μορφής εκπαιδευτικού συστήματος, έστω και σε ιδιωτικό

4. Για τη Σχολή του Ιωαννικίου Β΄ βλ. Ιωάννη Συκουτρή, *Έκθεσις της Κριτικής Επιτροπείας του Α΄ Φιλολογικού Διαγωνισμού της Α.Μ. του Αρχιεπισκόπου Κύπρου κ.κ. Κυρίλλου Βασιλείου του από Κυρηνείας*, Λευκωσία 1924, σ. 56-61· Ι. Περιστιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 191-192· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 124-130· Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, ό.π., σ. 134-136· Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», ό.π., σ. 394-397· Κωστή Κοκκινόφτα, «Η ίδρυση του πρώτου ελληνορθόδοξου σχολείου στη Λάρνακα (1733)», στον τόμο: Evangelia Balta - Theoharis Stavrides - Ioannis Theocharides (επιμ.), *Histories of Ottoman Larnaca*, Κωνσταντινούπολη 2012, σ. 55-68.

5. Για τις σχετικές αναφορές στους Μακάριο Α΄ και Μελέτιο Α΄ βλ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, ό.π., σ. 146-148 και 160, αντιστοίχως.

επίπεδο⁶.

Την ίδια περίοδο λειτουργούσαν άτυπα σχολεία στους ναούς της πόλης, όπου οι ιερείς δίδασκαν τα παιδιά γραφή και ανάγνωση. Στα σχολεία αυτά αναφέρεται ο Αμερικανός Λορέντζο Γουώρρινερ Πίς, ο οποίος είχε σταλεί, το 1834, από το Αμερικανικό Συμβούλιο Επιτροπών για Ιεραποστολές Εξωτερικού στην Κύπρο, όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, που συνέβη το 1839. Ο Πίς σημειώνει στο ημερολόγιό του για παράδειγμα, ότι τον Νοέμβριο του 1835 πρόσεξε σε κάποια εκκλησία πέντε αγόρια, που διάβαζαν δυνατά υπό την καθοδήγηση ενός ιερέα. Επίσης αναφέρει ότι, τον Νοέμβριο του 1836, υπήρχαν 37 μαθητές σε διάφορες εκκλησίες της πόλης, που διδάσκονταν από ιερείς, ενώ σε άλλες καταγραφές, τον Σεπτέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1837, παρακολουθούσαν κάποια μαθήματα, στους ναούς του Αγίου Λαζάρου και του Αγίου Ιωάννη, 30 και 15 παιδιά, αντιστοίχως⁷. Ο Πίς περιέγραψε την επίσκεψή του σε ένα τέτοιο υποτυπώδες σχολείο και σημείωσε, ότι τα παιδιά διάβαζαν από διάφορα εκκλησιαστικά βιβλία, ενώ ο δάσκαλος μαγείρευε το φαγητό του και παρασκεύαζε κεριά για τον ναό. Διόρθωνε δε τους μαθητές του, χωρίς να τους κοιτάζει, και ταυτόχρονα τους ανέθετε διάφορες μικροεργασίες⁸.

Η Ελληνική Σχολή και η παιδεία στη Λάρνακα κατά τον 19ο αιώνα

Η πρώτη μαρτυρία που έχουμε, κατά τον 19ο αιώνα, για ανάμειξη Μητροπολίτη Κιτίου στη σχολική εκπαίδευση της εποχής ανάγεται στο έτος 1819, όταν ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Μελέτιος Β΄ (1810-1821) προσέφερε το κτήριο της Μητρόπολης στη Λεμεσό, για να στεγαστεί η νεοϊδρυθείσα Ελληνική Σχολή⁹. Δάσκαλος στη Σχολή αυτή ανέλαβε ο εγχώριος Δημήτριος Θεμιστοκλής (1792-1848), απόφοιτος των Σχολών Κυδωνιών και Σμύρνης, ενώ τα έξοδα 6. «Στις αυλές των ιδιωτικών σπιτιών είδα τα μεγαλύτερα παιδιά να διδάσκουν τα μικρότερα να διαβάζουν· και όχι από χειρόγραφα, αλλά από τυπωμένα βιβλία, από τα οποία έχουν αξιοσημείωτες ποσότητες· αλλά τα περισσότερα από εκείνα που εξέτασα σχετίζοντο με θρησκευτικά θέματα· έχουν επίσης μεταφράσεις από τις ευρωπαϊκές γλώσσες». Βλ. Άντρου Παυλίδη, *Η Κύπρος ανά τους αιώνες μέσα από τα κείμενα ξένων επισκεπτών της*, τ. Γ΄, Λευκωσία 1995, σ. 1021.

7. Rita Severis, *The Diaries of Lorenzo Warriner Pease 1834-1839*, v. I, Aldershot 2002, σ. 505, 596, v. II, Aldershot 2002, σ. 901, 949.

8. R. Severis, *The Diaries*, v. II, ό.π., σ. 950.

9. Ιλαρίωνος Κυπρίου, «Προς τον Λόγιον κύριον Νικόλαον Θησέα», *Ερμής ο Λόγιος* 10(1820)519· Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτη, «Μία επιστολή Ιλαρίωνος του Κυπρίου», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 2(1912)411. Για τον Μελέτιο Β΄ βλ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, ό.π., σ. 171-177.

λειτουργίας της καλύπτονταν από εισφορές «φιλοκάλων εμπόρων», τοπικών παραγόντων και εκκλησιαστικών ανδρών¹⁰, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνονταν και ο Μελέτιος Β´¹¹. Η Σχολή, όμως, διέκοψε τη λειτουργία της κατά τα τραγικά γεγονότα του 1821, οπότε ο Σχολάρχης κατέφυγε στη Λάρνακα, όπου ίδρυσε Ελληνική Σχολή, που συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη διάδοση των γραμμάτων, αφού απόφοιτοί της δίδαξαν στις Σχολές της πόλης και πολλών χωριών της επαρχίας, οι οποίες άρχισαν να ιδρύονται στα τέλη της Τουρκοκρατίας.

Για παράδειγμα, μετά την ίδρυση, το 1868, Κοινοτικής Σχολής στην Αραδίππου δίδαξαν σε αυτή διαδοχικά τρεις απόφοιτοι της Ελληνικής Σχολής Λάρνακας, οι Κωνσταντίνος Βοντιτσιάνος, μετέπειτα μεταφραστής και εκδότης του περί Κύπρου έργου του Λουδοβίκου Λακρούα (Αθήνα 1877), Γεώργιος Βοντιτσιάνος και Θεόδουλος Χριστοδουλίδης. Οι δάσκαλοι αυτοί εμπλούτισαν το πρόγραμμα διδασκαλίας με μαθήματα της θύραθεν παιδείας, σε αντίθεση με τους ακατάρτιστους ιδιωτικούς δασκάλους της κωμόπολης, οι οποίοι στα παλαιότερα χρόνια περιορίζονταν στη διδασκαλία ανάγνωσης και γραφής από εκκλησιαστικά βιβλία¹². Επίσης, απόφοιτοι της Σχολής δίδαξαν και στις Αλληλοδιδακτικές Σχολές της Λάρνακας - Σκάλας, όπως ο προαναφερθείς Κωνσταντίνος Βοντιτσιάνος και οι Κυπριανός Παυλίδης και Θεόδουλος Κωνσταντινίδης, για τους οποίους θα γίνει λόγος στη συνέχεια¹³.

Οι βιογράφοι του Θεμιστοκλή αναφέρουν ότι η Ελληνική Σχολή Λάρνακας ιδρύθηκε το 1822, συνδέοντας ουσιαστικά την εγκατάστασή του στην πόλη με την

10. Για την Ελληνική Σχολή Λεμεσού βλ. Νικόδημου Μυλωνά, «Ανέκδοτα Έγγραφα αναγόμενα εις την ίδρυσιν και συντήρησιν της πρώτης εν Λεμεσώ Ελληνικής Σχολής», *Απόστολος Βαρνάβας* 3(1920-1921)24-29, 38-41· Αριστοτέλη Πηλαβάκη, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της*, Λεμεσός 1929, σ. 61-69· Κώστα Κύρρη, «Ανέκδοτα έγγραφα περί της Ελληνικής Σχολής Λεμεσού (1819, 1820)», *Κυπριακαί Σπουδαί* 42(1978)84-104· Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 410-411.

11. Ν. Μυλωνά, «Ανέκδοτα Έγγραφα», *ό.π.*, σ. 41· Αρ. Πηλαβάκη, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της*, *ό.π.*, σ. 69.

12. Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, *ό.π.*, σ. 222-225· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α´, *ό.π.*, σ. 296-298.

13. Για τη ζωή των Βοντιτσιάνου, Κωνσταντινίδη και Παυλίδη βλ. Αριστείδη Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σ. 76, 285 και 464, αντιστοίχως.

έναρξη της λειτουργίας της¹⁴. Ωστόσο, η πρώτη μαρτυρία για λειτουργία Ελληνικής Σχολής στην πόλη, που έμμεσα παραπέμπει σε αυτή του Θεμιστοκλή, προέρχεται από επιστολή του πρώην Ιεροδιάκονου του Μητροπολίτη Μελέτιου Β΄, Άνθιμου Μυριανθέα, ημερομηνίας 19 Αυγούστου 1826, προς τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου (1824-1827) Δαμασκηνό, με την οποία του ζητεί να τον συστήσει στην «Ιεράν Σχολήν Λάρνακος»¹⁵.

Σύμφωνα με τον Ιερώνυμο Περισιτιάνη, ο Δαμασκηνός ίδρυσε το 1824 «Γυμνάσιο» στη Λάρνακα, το οποίο, όμως, δύο χρόνια αργότερα, μεταφέρθηκε στη Λευκωσία και έκλεισε οριστικά τον αμέσως επόμενο χρόνο, εξαιτίας της εκθρόνισης και εξορίας του ιδρυτή του. Η αναφορά αυτή, όμως, δεν φαίνεται πειστική, διότι στηρίχθηκε σε αχρονολόγητη εγκύκλιο, η οποία εντοπίστηκε ανάμεσα στα έγγραφα του Αρχιεπισκόπου Κύπρου (1827-1840) Παναρέτου. Σε αυτήν, ο άγνωστος συντάκτης της αναφέρεται σε «Γυμνάσιο Ελληνικής Παιδείας», που συστάθηκε δύο χρόνια προηγουμένως στη Λάρνακα, αλλά που μεταφέρθηκε στη συνέχεια στην πρωτεύουσα, από όπου θα υλοποιούνταν καλύτερα οι στόχοι της διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων στο νησί¹⁶.

Ο Περισιτιάνης στηρίζει τη σχετική επιχειρηματολογία του στο γεγονός ότι επίτροπος του Γυμνασίου αναφέρεται στην εγκύκλιο ο Αρχιμανδρίτης Κύριλλος, θεωρώντας ότι ο τελευταίος έδρασε κατά την περίοδο της αρχιερατείας του Δαμασκηνού. Είναι γνωστό, όμως, ότι ο Κύριλλος, πριν από την ανάδειξή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, το 1849, υπηρέτησε για 28 συνεχόμενα έτη ως Ιεροδιάκονος και Αρχιμανδρίτης στην Αρχιεπισκοπή. Επομένως υπήρξε σημαίνον στέλεχος της και κατά την αρχιερατεία μεταγενέστερων Αρχιεπισκόπων¹⁷, γεγονός που θέτει υπό αμφισβήτηση την άποψη του Περισιτιάνη. Επίσης, δεν μπορεί να γίνει εύκολα αποδεκτή η λειτουργία δύο Ελληνικών Σχολών στη Λάρνακα, κατά τη

14. Για τον βίο του Θεμιστοκλή βλ. Γεώργιου Κηπιάδη, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη Νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Αλεξάνδρεια 1888, σ. 49-52· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 239-240· Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Κυπριακή Λογισύνη 1571-1878*, Λευκωσία 2002, σ. 140-141.

15. Η επιστολή εντοπίστηκε στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής και δημοσιεύτηκε από τον Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 194-196, ενώ αντίγραφο της σώθηκε σε κώδικα του Αρχείου της Μητρόπολης Κιτίου. Βλ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, ό.π., σ. 197, 202-203.

16. Η ανωτέρω εγκύκλιος δημοσιεύτηκε από τον Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 42-44.

17. Φιλίππου Γεωργίου, *Ειδήσεις Ιστορικά περί της Εκκλησίας της Κύπρου*, Αθήνα 1875, σ. 128· Λοϊζου Φιλίππου, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας*, Λευκωσία 1975, σ. 153.

δεκαετία του 1820 και μερικά μόνο χρόνια μετά τις σφαγές της 9ης Ιουλίου 1821, αυτής του Θεμιστοκλή και εκείνης, που υποτίθεται ότι ίδρυσε ο Δαμασκηνός το 1824. Εκτός και αν θεωρήσουμε ότι οι δύο Σχολές ταυτίζονται. Ας σημειωθεί ότι ο Λοΐζος Φιλίππου συνδέει την εγκύκλιο αυτή με την εκπαιδευτική δράση του Αρχιεπισκόπου Παναρέτου, χωρίς να τη σχολιάζει περαιτέρω¹⁸. Όπωςδήποτε, το σχετικό ζήτημα παραμένει ανοικτό για την έρευνα και μόνο ο εντοπισμός εγγράφων ή άλλων μαρτυριών της εποχής θα συμβάλει στην επίλυσή του.

Ουσιαστικά, η εκπαίδευση στη Λάρνακα, όπως και στις άλλες πόλεις, ενισχύθηκε σημαντικά, μετά τις αποφάσεις της γενικής συνέλευσης του 1830, μίας από τις πέντε που έγιναν τότε, ως αποτέλεσμα των διοικητικών μεταρρυθμίσεων, που προώθησε η Υψηλή Πύλη. Η πρώτη από τις συνελεύσεις αυτές πραγματοποιήθηκε στην Αρχιεπισκοπή, στις 4 Νοεμβρίου 1830, υπό την προεδρία του Παναρέτου και με τη συμμετοχή των Αρχιερέων και των προκρίτων των επαρχιών. Ανάμεσα στις αποφάσεις της ήταν και η ίδρυση Ελληνικής Σχολής στη Λευκωσία με παραρτήματα στις πόλεις Λεμεσό και Λάρνακα. Αποφασίστηκε ακόμη, ότι ο μισθός των δασκάλων των Σχολών αυτών θα καταβαλλόταν από κοινό ταμείο, στο οποίο θα κατέληγε η συνδρομή των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, των ευκατάστατων πολιτών και των κατοίκων των πόλεων, στις οποίες θα λειτουργούσαν. Η Μητρόπολη Κιτίου εισέφερε, για την υλοποίηση της ίδρυσης των στόχων της συνέλευσης, το ποσό των 3,500 γροσίων, μέρος του οποίου θα χρησιμοποιείτο για τη λειτουργία νοσοκομείου για τους λεπρούς. Τα πρακτικά της υπέγραψε, ανάμεσα σε άλλους, και ο Μητροπολίτης Κιτίου (1821-1837) Λεόντιος Β΄.

Η επόμενη γενική συνέλευση πραγματοποιήθηκε στις 22 Μαΐου 1839, με κύριο στόχο να καταστήσει πιο ευέλικτους τους κανονισμούς της προηγούμενης. Ανάμεσα στις αποφάσεις της ήταν η ενοποίηση του ελέγχου της διοίκησης των σχολείων και για τον σκοπό αυτό όρισε γενικό ταμία τον προαναφερθέντα Αρχιμανδρίτη Κύριλλο. Στα πρακτικά καταγράφηκε, ότι τότε λειτουργούσαν στο νησί τρεις Ελληνικές και επτά Αλληλοδιδασκτικές Σχολές, ανάμεσα στις οποίες μία Ελληνική και δύο Αλληλοδιδασκτικές στη Λάρνακα - Σκάλα. Η συνέλευση καθόρισε επίσης τον μισθό των δασκάλων και των εξόδων λειτουργίας τους, για τις οποίες η Μητρόπολη Κιτίου ορίστηκε να εισφέρει το ποσό των 3,000 γροσίων. Όπως αναφέρεται, ο μισθός του δασκάλου της Ελληνικής Σχολής Λάρνακας ανερχόταν στα 9,000 γρόσια, των δύο δασκάλων των Αλληλοδιδασκτικών Σχολών συνολικά στα 7,200, ενώ απαιτείτο επιπλέον για τα έξοδα λειτουργίας των τριών Σχολών της πόλης το ποσό των 2,000 γροσίων. Τα πρακτικά υπογράφηκαν από τον διάδοχο

¹⁸ Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 97-98. Για τα σχετικά επιχειρήματα, που αντικρούουν την άποψη για ίδρυση Σχολής στη Λάρνακα από τον Δαμασκηνό, βλ. Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», ό.π., σ. 411-412.

του Λεοντίου Β΄, Μητροπολίτη Δαμασκηνό (1837-1846), ο οποίος είχε διατελέσει προηγουμένως Αρχιεπίσκοπος Κύπρου.

Ο Δαμασκηνός υπέγραψε και τα πρακτικά των γενικών συνελεύσεων των ετών 1840-1842, που πραγματοποιήθηκαν υπό την προεδρία του νέου Αρχιεπισκόπου Ιωαννικίου (1840-1849). Σε αυτές λήφθηκαν παρόμοιες αποφάσεις, για την οικονομική στήριξη των Σχολών, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονταν και πάλιν η Ελληνική και οι δύο Αλληλοδιδακτικές Σχολές της Λάρνακας - Σκάλας. Η Μητρόπολη Κιτίου ορίστηκε να καταβάλλει ετησίως το ποσό των 3,000 γροσίων¹⁹.

Είναι αξιοσημείωτο ότι μετά το 1842 δεν σώζονται στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής άλλα πρακτικά, ούτε εντοπίστηκαν μαρτυρίες, που να φανερώνουν κεντρικό έλεγχο της λειτουργίας των Σχολών. Φαίνεται ότι έκτοτε οι Μητροπόλεις, σε συνεργασία με τις κοινότητες κάθε πόλης, ανέλαβαν τη διεύθυνσή τους, γεγονός που τους επέτρεπε ουσιαστικότερη εποπτεία στην ομαλή λειτουργία τους. Για παράδειγμα, ο γραμματέας του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου (1865-1900), Φίλιππος Γεωργίου, αναφερόμενος, το 1875, στις τρεις πόλεις Λευκωσία, Λάρνακα και Λεμεσό, οι οποίες διατηρούσαν Ελληνικές και Αλληλοδιδακτικές Σχολές, καθώς και Παρθεναγωγεία, σημειώνει ότι τα έξοδά τους καλύπτονταν από τους οικείους Αρχιερείς και τους κατοίκους²⁰.

Το γεγονός του διορισμού από τη συνέλευση του 1839 του Αρχιμανδρίτη Κυρίλλου, ως γενικού ταμία των Σχολών, ενισχύει την επιχειρηματολογία για την αυθαίρετη σύνδεση από τον Περισιτιάνη της αχρονολόγητης εγκυκλίου με την υποτιθέμενη λειτουργία «Γυμνασίου» στη Λάρνακα, το 1824. Η αναφορά στον Κύπριο κληρικό, ως έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες για την υλοποίηση των εκπαιδευτικών στόχων της συνέλευσης, επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι, πιθανότατα, η εγκύκλιος αυτή σχετίζεται με τις δραστηριότητες του Αρχιεπισκόπου Παναρέτου και όχι με παρόμοιες του προκατόχου του, Δαμασκηνού.

Ας σημειωθεί ότι η συνέλευση του 1830 αποφάσισε ότι θα ιδρύοντο Ελληνικές Σχολές στη Λάρνακα και τη Λεμεσό, που θα αποτελούσαν παραρτήματα της κεντρικής Σχολής της Λευκωσίας. Στις δε συνελεύσεις των ετών 1839-1842, καταγράφεται ότι οι Σχολές αυτές ήταν τότε σε λειτουργία. Από το ημερολόγιο του Αμερικανού Λορέντζο Γουώρρινερ Πίις, ο οποίος είχε σταλεί, το 1834, από το Αμερικανικό Συμβούλιο Επιτροπών για Ιεραποστολές Εξωτερικού στην Κύπρο, 19. Για τις γενικές αυτές συνελεύσεις και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Η Μονή Κύκκου στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κύπρου (1634-1878)*, Λευκωσία 2011, σ. 74-84 (τα σχόλια), 248-254, 262-276 (τα πρακτικά). Για τους Λεόντιο Β΄ και Δαμασκηνό βλ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, ό.π., σ. 194-198 και 199-205, αντιστοίχως

20. Φ. Γεωργίου, *Ειδήσεις Ιστορικά*, ό.π., σ. 132,

γνωρίζουμε ότι η Σχολή αυτή στη Λάρνακα ιδρύθηκε ως κοινή Ελληνική Σχολή τον Απρίλιο του 1836, οπότε οι προύχοντες της πόλης αποφάσισαν να προχωρήσουν στην πρόσληψη, ως Σχολάρχης, του Δημήτριου Θεμιστοκλή, ο οποίος μέχρι τότε εργαζόταν ιδιωτικά. Ενημέρωσαν για τον λόγο αυτό τον Πίις, ο οποίος τους διαβεβαίωσε ότι, κάτω από κάποιες προϋποθέσεις, θα συνέδραμε και ο ίδιος στη λειτουργία της. Τελικά, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους η λεγόμενη «Αμερικανική Ιεραποστολή» στην Κύπρο άρχισε να στηρίζει οικονομικά την Ελληνική Σχολή Λάρνακας, στην οποία φοιτούσαν δώδεκα μαθητές²¹.

Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται επίσης από τη μελέτη επιστολής, ημερομηνίας 13 Μαρτίου 1837, που ο πρώην Αρχιεπίσκοπος και μετέπειτα Μητροπολίτης Κιτίου Δαμασκηνός έστειλε στον Αρχιεπίσκοπο Πανάρετο, για να τον ενημερώσει για τις κατηγορίες, που διατυπώθηκαν για διάδοση του λουθηροκαλβινισμού στην Ελληνική Σχολή Λάρνακας και για τις οποίες είχε ζητήσει διευκρινίσεις ο Οικουμενικός Πατριάρχης. Στην επιστολή αυτή, ο Δαμασκηνός διαβεβαιώνει τον Κύπριο Αρχιεπίσκοπο για το αβάσιμο των κατηγοριών και επαινεί τον Θεμιστοκλή, για την αφοσίωσή του στην παιδεία και τη σταθερή προσήλωσή του στην ορθόδοξη διδασκαλία, ταυτίζοντας ουσιαστικά τις δύο Σχολές. Επίσης, υπογραμμίζει το γεγονός, ότι ο Κύπριος Σχολάρχης δίδασκε γραμματική, αρχαίους συγγραφείς, ρητορική, στοιχειώδεις επιστήμες και κατήχηση της ορθόδοξης πίστης, μαθήματα που ήταν παρόμοια με αυτά που ενέκρινε το Πατριαρχείο. Ακόμη προσθέτει, ότι κάθε βδομάδα ερμήνευε το ευαγγέλιο στην αίθουσα της Αλληλοδιδακτικής Σχολής Λάρνακας, παρουσία μεγάλου πλήθους, των μαθητών και των ιερέων της πόλης²².

Ο Δαμασκηνός σημείωνε επίσης στην επιστολή του, ότι οι Αμερικανοί, οι οποίοι κατηγορούνταν για διάδοση του λουθηροκαλβινισμού, απλώς ενίσχυαν οικονομικά τις Σχολές της Λάρνακας. Η δε διαγωγή τους ήταν ασκανδάλιστη και η μοναδική επικοινωνία τους με τις Σχολές ήταν η παρακολούθηση με επισκέψεις τους, μία ή δύο φορές τον μήνα, της προόδου των μαθητών. Τέλος τόνιζε, ότι οι κάτοικοι αδυνατούσαν να καλύπτουν τον μισθό των δασκάλων, γι' αυτό με χαρά είχαν δεχθεί την οικονομική ενίσχυση των Αμερικανών, αναφορά που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι εισφορές της Εκκλησίας δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών των Σχολών. Γι' αυτό και καλούντο οι γονείς να καταβάλλουν δίδακτρα, για τη φοίτηση των παιδιών τους.

Στις ανωτέρω συνελεύσεις των ετών 1839 έως 1842 αναφέρεται ότι, εκτός από την Ελληνική Σχολή, λειτουργούσαν στη Λάρνακα - Σκάλα δύο Αλληλοδιδακτικές Σχολές. Το έτος ίδρυσής τους, προφανώς, ανάγεται προ του

21. Rita Severis, *The Diaries*, v. I, ό.π., σ. 529, 594.

22. Στο γεγονός αυτό αναφέρεται και ο Αμερικανός Πίις. Βλ. R. Severis, *The Diaries*, v. II, ό.π., σ. 741.

1837, αφού ο Δαμασκηνός, στην επιστολή του προς τον Πανάρετο, καταγράφει τα ονόματα των δασκάλων Κυπριανού Οικονομίδη και Γεώργιου Σαλλούμη, οι οποίοι μισθοδοτούντο από τους Αμερικανούς, χωρίς να διευκρινίζει σε ποια Σχολή δίδασκε καθένας από αυτούς. Όπως σημειώνει, τα μαθήματα διδασκαλίας ήταν κυρίως οι βασικές γνώσεις της γραμματικής, η γεωγραφία, η αρχαία ελληνική ιστορία και η ορθόδοξη κατήχηση²³.

Πολύτιμες πληροφορίες για τα πρώτα βήματα των δύο Αλληλοδιδακτικών Σχολών της Λάρνακας - Σκάλας διασώζει στο ημερολόγιό του ο προαναφερθείς Πίς, ο οποίος καταγράφει και τα σχετικά με τη χρηματοδότησή τους, όπως και της Ελληνικής Σχολής. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, το 1833 ιδρύθηκε Σχολή στη Σκάλα από τον Δημήτριο Πιερίδη (1811-1895), ο οποίος είχε σπουδάσει για επτά χρόνια στην Αγγλία και γνώριζε την αλληλοδιδακτική μέθοδο. Σύντομα, όμως, απογοητεύτηκε και εγκατέλειψε τη διδασκαλική σταδιοδρομία, εξαιτίας και του γάμου του «με νέα που είχε περιουσία». Παραχώρησε δε σε κάποιον άλλο δάσκαλο τη Σχολή του, στην οποία φοιτούσαν, στα τέλη του 1834, είκοσι μαθητές²⁴.

Όπως διαπιστώνουμε από τις διάφορες καταγραφές στο ημερολόγιο του Πίς, η Σχολή του Πιερίδη μετεξελίχθη στην Αλληλοδιδακτική Σχολή Σκάλας, όπου δίδασκε ο Κυπριανός Οικονομίδης. Ο Πίς αναφέρει γι' αυτόν, τον Φεβρουάριο του 1835, ότι γνώριζε μόνο τις τέσσερις πράξεις της αριθμητικής, αλλά ο Οικονομίδης θεωρούσε ότι ήταν αρκετές για τη διδασκαλία του²⁵. Σε μία δε από τις επισκέψεις του στη Σχολή, τον Μάρτιο του 1836, πρόσεξε ότι η αίθουσα διδασκαλίας ήταν διακοσμημένη με εικόνες της θεάς Αθηνάς, του αρχαίου φιλόσοφου Ζήνωνα και του σύγχρονου για την εποχή «αναγεννητή της ελληνικής γλώσσας», όπως τον αναφέρει, Αδαμάντιου Κοραή²⁶, γεγονός που φανερώνει τον προσανατολισμό, που είχαν αρχίσει να έχουν τα σχολεία της Κύπρου, προς τον πολιτισμό και την παιδεία

23. Η επιστολή του Δαμασκηνού δημοσιεύτηκε από τους Σίμο Μενάρδο, «Εκθεση περί των σχολείων Λάρνακος το 1837», *Κυπριακά Χρονικά* 2(1924)277-280· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 208-212· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α', ό.π., σ. 275-278· Νεοκλή Κυριαζή, *Κοινωνική Δράσις της πόλεως Σκάλας - Λάρνακας*, Λάρνακα 1947, σ. 27-30. Για το ζήτημα που προέκυψε με τους Αμερικανούς βλ. Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», ό.π., σ. 418-419.

24. R. Severis, *The Diaries*, ό.π., ν. Ι, σ. 111-112, ν. ΙΙ, σ. 971. Για τον Δημήτριο Πιερίδη βλ. Π. Κιτρομηλίδη, *Κυπριακή Λογισσύνη*, ό.π., σ. 222-225· Αρ. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, ό.π., σ. 491-492.

25. R. Severis, *The Diaries*, ν. Ι, ό.π., σ. 215. Ο Πίς αναφέρει σαφώς ότι ο Κυπριανός δίδασκε στη Σχολή της Σκάλας σε διάφορες καταγραφές του ημερολογίου, όπως στις 17 Μαρτίου 1836. Βλ. R. Severis, *The Diaries*, ν. Ι, ό.π., σ. 524.

26. R. Severis, *The Diaries*, ν. Ι, ό.π., σ. 525-526.

του ελληνικού κράτους.

Στο ημερολόγιό του σημείωσε επίσης, ότι στη Λάρνακα διέμενε ακόμη ένας δάσκαλος, ο οποίος είχε εργαστεί προηγουμένως στη Λεμεσό και προς το παρόν ήταν άνεργος²⁷. Πρόκειται για τον Γεώργιο Σαλλουμίδη ή Σαλλουμίδη, ο οποίος, δίδασκε αρχικά στην Ελλάδα και όπως γνωρίζουμε από άλλες πηγές, το 1834 είχε διδάξει στην Αλληλοδιδακτική Σχολή Λεμεσού²⁸.

Μετά τη διαπίστωση, ότι πολλοί γονείς αδυνατούσαν να στείλουν τα παιδιά τους σε Σχολή, όπου απαιτείτο η καταβολή διδασκτρων, ο Πίις αποφάσισε, στις αρχές του 1835, να προχωρήσει στην ίδρυση Σχολής στη Λάρνακα, στην οποία οι μαθητές θα φοιτούσαν δωρεάν. Γι' αυτό ζήτησε τη βοήθεια του Δημήτριου Πιερίδη, για να εξασφαλιστούν οι υπηρεσίες του Σαλλουμίδη, προς τον οποίο θα κατέβαλλε ο ίδιος τον μισθό, για να διδάσκει σε 25 περίπου παιδιά. Εισηγήθηκε δε να καλύπτει και τη φοίτηση 5 έως 10 μαθητών, από αυτούς που φοιτούσαν στην Αλληλοδιδακτική Σχολή της Σκάλας, όπου δίδασκε ο Κυπριανός Οικονομίδης²⁹.

Στο μεταξύ, εκτός από την επιχορήγηση της λειτουργίας της Ελληνικής Σχολής, η λεγόμενη «Αμερικανική Ιεραποστολή» στην Κύπρο άρχισε να στηρίζει οικονομικά και τη Σχολή του Οικονομίδη, όπου οι μαθητές, τον Οκτώβριο του 1837, ανήλθαν στους 80, ενώ τον ίδιο μήνα λειτουργούσε με χρηματοδότηση των Αμερικανών και δεύτερη Σχολή, η οποία είχε δάσκαλο τον Γεώργιο Σαλλουμίδη και 49 μαθητές³⁰. Η Σχολή αυτή μετεξελίχθη στη συνέχεια στην Αλληλοδιδακτική Σχολή Λάρνακας. Η χρηματοδότηση, όμως, των Σχολών της Λάρνακας - Σκάλας από τους Αμερικανούς τερματίστηκε μετά την εμπλοκή στο ζήτημα του Οικουμενικού Πατριάρχη και σχετική απόφαση της Κυπριακής Εκκλησίας, γεγονός που δυσαρέστησε τον Σαλλουμίδη, ο οποίος, σύμφωνα με τον Πίις, τον Σεπτέμβριο του 1838 σκεφτόταν να επιστρέψει στην Ελλάδα για αναζήτηση εργασίας. Ο Θεμιστοκλέους, όμως, συνέχισε να διδάσκει, και κατά την έναρξη των μαθημάτων για το σχολικό έτος 1838-39 είχε 21 μαθητές³¹.

Στα χρόνια που ακολούθησαν οι Σχολές της Λάρνακας εξακολούθησαν, κάτω από την εποπτεία της Μητρόπολης Κιτίου, τη λειτουργία τους, παρά τις δυσκολίες που αναφύονταν, εξαιτίας των γενικότερων προβλημάτων, που προκαλούσε η ξένη κατοχή. Σύμφωνα δε με καταγραφές σε κώδικες της Μητρόπολης, όπου

27. R. Severis, *The Diaries*, v. I, ό.π., σ. 215.

28. Η σχετική πληροφορία σώζεται σε κείμενο του Σχολάρχη Δημήτριου Νικολαΐδη, «Ολίγα περί της Νήσου Κύπρου», *Νέον Κίτιον*, 10/22.10.1879.

29. R. Severis, *The Diaries*, v. I, ό.π., σ. 235.

30. R. Severis, *The Diaries*, v. II, ό.π., σ. 736 και 726, αντιστοίχως.

31. Για τον Σαλλουμίδη και τους μαθητές του Θεμιστοκλή βλ. R. Severis, *The Diaries*, v. II, ό.π., σ. 900-901 και 924, αντιστοίχως.

διασώθηκαν πρακτικά τοπικών συνελεύσεων, ο εκάστοτε Μητροπολίτης Κιτίου, μέχρι και το τέλος της Τουρκοκρατίας, είχε την εποπτεία των Σχολών, προήδρευε της συνέλευσης, που εξέλεγε τη σχολική εφορεία, και ασκούσε τα καθήκοντα του προέδρου της³².

Η Ελληνική Σχολή συνέχισε τη λειτουργία της και μετά τον θάνατο, το 1848, του πρώτου Σχολάρχη, Δημήτριου Θεμιστοκλή, οπότε διέκοψε για κάποιο χρονικό διάστημα τις εργασίες της, μέχρι την άφιξη στην Κύπρο του διαδόχου του, αποφοίτου της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθανάσιου Σακελλάριου, από τον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας. Ο Σακελλάριος δίδαξε από το 1849 έως το 1854, περίοδο κατά την οποία πραγματοποίησε επίσης συστηματικές μελέτες για την ιστορία και τον λαϊκό πολιτισμό της Κύπρου, καρπός των οποίων υπήρξε το σπουδαίο δίτομο έργο του «Κυπριακά» (α΄ έκδοση Αθήνα: 1855, 1868 και β΄ έκδοση Αθήνα: 1890, 1891)³³.

Από το χρονικό διάστημα που υπηρέτησε στη Λάρνακα σώζεται ομιλία, την οποία εκφώνησε, στις 25 Ιουνίου 1850, με την ευκαιρία της έναρξης των τελικών εξετάσεων. Από αυτή πληροφορούμαστε, ότι τα κύρια μαθήματα διδασκαλίας ήταν η ελληνική γλώσσα, η παγκόσμια και ευρωπαϊκή γεωγραφία, η αρχαία ελληνική ιστορία, η ορθόδοξη κατήχηση, τα βασικά έργα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, η χρηστομάθεια, η αριθμητική και η γεωμετρία. Επίσης, από την ίδια ομιλία διαπιστώνονται οι βασικές αδυναμίες της παρεχόμενης εκπαίδευσης, αφού τονίζεται ότι για τη βελτίωσή της ήταν αναγκαία η ανέγερση ιδιόκτητης αίθουσας διδασκαλίας και η δημιουργία μικρής βιβλιοθήκης³⁴. Αξίζει, όμως, να αναφερθεί ότι την ίδια περίοδο η Μητρόπολη Κιτίου διέθετε οργανωμένη βιβλιοθήκη, που αποτελείτο τόσο από έντυπα, όσο και από χειρόγραφα βιβλία, τα οποία ήταν στη διάθεση διδασκόντων και διδασκομένων στη Σχολή. Σε κώδικα δε του Αρχείου της Μητρόπολης σώθηκε κατάλογος με 36 χειρόγραφα και 51 έντυπα βιβλία, που ο Μητροπολίτης Μελέτιος Γ΄ (1846-1864) φρόντισε να καταγράψει, στα οποία προστέθηκαν άλλα έξι, που αγόρασε ο ίδιος. Ο Μελέτιος Γ΄ διέθετε επίσης προσωπική βιβλιοθήκη από δεκαεννέα βιβλία³⁵.

Τον Σακελλάριο διαδέχθηκε ο Δημήτριος Μιχαλάκης ή Μιχαηλάκος από την

32. Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 112.

33. Για τον Σακελλάριο βλ. Π. Κιτρομηλίδη, *Κυπριακή Λογισούνη 1571-1878*, ό.π., σ. 234-237· Αρ. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, ό.π., σ. 532-533.

34. Η ομιλία του Σακελλάριου δημοσιεύτηκε από τον Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 281-285.

35. Για τον Μελέτιο Γ΄ βλ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, ό.π., σ. 206-223, και ειδικότερα, για τους καταλόγους των βιβλίων της Μητρόπολης και της προσωπικής του βιβλιοθήκης, βλ. στις σ. 209-211.

Πελοπόννησο, ο οποίος δίδαξε από το 1854 έως το 1860. Ακολούθως διηύθυνε τη Σχολή, από το 1860 μέχρι το 1880, που εξελέγη Μητροπολίτης Κυρηναίας, ο Ιεροδιάκονος Χρύσανθος Ιωαννίδης από τη Λάπηθο, ο οποίος είχε σπουδάσει στη Θεολογική και Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Όπως διαπιστώνουμε από σχετική επιστολή, ημερομηνίας 25 Φεβρουαρίου 1860, που οι σχολικοί επίτροποι Λάρνακας έστειλαν προς τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο Α΄, καθώς και από τον πίνακα των ελληνικών εκπαιδευτηρίων, που ο τελευταίος κατήρτισε και υπέβαλε προς τον Διοικητή του νησιού, Ισχαάκ πασά, τον Μάρτιο του 1860, η Ελληνική Σχολή της πόλης λειτουργούσε με συνδρομές του Μητροπολίτη, των εκκλησιών και των κατοίκων. Σε αυτή φοιτούσαν τότε 45 μαθητές και δίδασκαν ο Χρύσανθος Ιωαννίδης αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, ελληνική ιστορία, πρακτική αριθμητική, γεωγραφία και ορθόδοξη κατήχηση, και ο Λουδοβίκος Βερνάρδος (Λουίς Μπερνάρντ) γαλλικά και ιταλικά. Σύμφωνα με τις σχετικές αναφορές, ο ετήσιος μισθός του μεν Ιωαννίδη ήταν 12,000 γρόσια, του δε Μπερνάρντ 8,000³⁶. Από σχετικό έγγραφο πληροφορούμαστε επίσης, ότι το επόμενο έτος οι μαθητές αυξήθηκαν στους 49, δώδεκα από τους οποίους δεν κατέβαλλαν δίδακτρα, ίσως επειδή ήταν άποροι, ενώ άλλοι επτά ήταν υπότροφοι του Μητροπολίτη Μελετίου Γ΄³⁷.

Για τη διδασκαλία των μαθημάτων της Ελληνικής Σχολής χρησιμοποιείτο αρχικά η οικία του Θεμιστοκλή και στη συνέχεια, μετά τον θάνατό του, διάφορα οικήματα, που ενοικιάζονταν για τον σκοπό αυτό, όπως στην περιοχή Καλογραιών και κοντά στον ναό του Αγίου Λαζάρου. Ενισχύετο δε κατά καιρούς στη λειτουργία της με αποστολή βιβλίων από το Ελληνικό Υπουργείο Εκπαίδευσης, όπως τον Δεκέμβριο του 1861, οπότε, με μεσολάβηση των Νικόλαου Σαρίπολου και Γεώργιου και Αναστάσιου Κωνσταντινίδη, εστάλησαν αριθμός βιβλίων, τόσο για την Ελληνική Σχολή, όσο και για τις Αλληλοδιδακτικές Σχολές και το

36. Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 88-89, 97· Λ.

Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 175. Για τον Χρύσανθο Ιωαννίδη, ο οποίος, εκτός από Μητροπολίτης Κυρηναίας (1880-1889) υπηρέτησε και ως Μητροπολίτης Κιτίου (1889-1890), βλ. Σ. Μιχαηλίδη, *Ιστορία της κατά Κίτιον Εκκλησίας*, ό.π., σ. 293-312· Αρ. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, ό.π., σ. 682-683.

37. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε από τον Νεοκλή Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος υπό το φως ιστορικών εγγράφων», *Κυπριακά Χρονικά* 6(1929)117.

Παρθεναγωγείο³⁸.

Μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας, στη Σχολή δίδαξαν διάφορα δευτερεύοντα μαθήματα οι Μάρκος Ανδρεάδης (μετά το 1841³⁹), Θεμιστοκλής Θεοχαρίδης (1867-1886), Χριστόδουλος Κουππάς (γύρω στο 1870), Λουίς Μπερνάρντ (1859-1865), ο οποίος αντικατέστησε στη διεύθυνση τον Μιχαλάκη, κατά το σχολικό έτος 1859-60, αφού ο τελευταίος, λόγω ασθενείας, αδυνατούσε να διδάξει⁴⁰, Ευάγγελος Περισιτιάνης (1866-1870), Γουσταύος Λαφφών (1872) και Διόφαντος Θεμιστοκλής (1872-1877)⁴¹.

Σύμφωνα με πληροφορίες, που ο Αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος παρέσχε προς τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, το 1872, στη Λάρνακα λειτουργούσε Ελληνική Σχολή από προγενέστερους του 1812 χρόνους. Ωστόσο, η αναφορά αυτή δεν τεκμηριώνεται ιστορικά, αφού οι σχετικές μαρτυρίες για την ίδρυσή της την τοποθετούν στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1820 και τη συνδέουν με τον Δημήτριο Θεμιστοκλή. Ο Σωφρόνιος αναφέρει ακόμη, ότι στη Σχολή δίδασκαν δύο απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών, δηλαδή οι Χρύσανθος Ιωαννίδης και Θεμιστοκλής Θεοχαρίδης, καθώς και άλλοι δύο γαλλικά και ιταλικά. Σημειώνει επίσης, ότι στη Λάρνακα υπήρχαν δύο Αλληλοδιδασκτικές Σχολές, μία από τις οποίες λειτουργούσε από το 1830, καθώς και δύο Παρθεναγωγεία, όπου δίδασκαν απόφοιτες του Αρσακείου. Προσέθεσε δε, ότι οι δαπάνες λειτουργίας του συνόλου των Σχολών της πόλης καλύπτονταν από δωρεές, τα δίδακτρα των

38. Σχετική για το θέμα είναι η επιστολή, ημερομηνίας 12 Δεκεμβρίου 1861, του υποπρόξενου της Ελλάδας Φίλιππου Βάρδα προς τους εφόρους των Σχολών της πόλης, με την οποία τους ανακοινώνει την αποστολή βιβλίων. Δημοσιεύτηκε από τους Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», *ό.π.*, σ. 119· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 286· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, *ό.π.*, σ. 217.

39. Τα έτη, κατά τα οποία εργάστηκαν οι δάσκαλοι των διαφόρων Σχολών της Λάρνακας, αντλήθηκαν από έγγραφα, αλλά και από προφορικές μαρτυρίες, που συνέλεξαν πρωτοπόροι ερευνητές. Για τον λόγο αυτό, ιδίως για μερικούς εκπαιδευτικούς των δευτερευόντων μαθημάτων, τα έτη διδασκαλίας τους παρατίθενται με επιφύλαξη για την ακρίβειά τους.

40. Σχετικό έγγραφο δημοσιεύτηκε από τους Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», *ό.π.*, σ. 113· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, *ό.π.*, σ. 216.

41. Για την Ελληνική Σχολή Λάρνακας βλ. Δ. Νικολαΐδη, «Ολίγα περί της Νήσου Κύπρου», *ό.π.*· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, *ό.π.*, σ. 193-199· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 278-287· Ν. Κυριαζή, *Κοινωνική Δράσις*, *ό.π.*, σ. 30-31· Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 427.

μαθητών και εισφορές της Μονής Κύκκου και των εκκλησιών της πόλης⁴².

Σταθμός για την ιστορία της εκπαίδευσης της Λάρνακας υπήρξε η απόφαση του Μητροπολίτη Μελετίου Γ΄ να παραχωρήσει τα εισοδήματα της Μονής Αγίου Γεωργίου Κοντού, για τη συντήρηση των σχολείων της πόλης. Με την απόφαση αυτή ουσιαστικά η εκπαίδευση από ιδιωτική μετετρέπη σε δημόσια. Σε έγγραφο, ημερομηνίας 8 Μαΐου 1859, που αντίγραφό του σώθηκε σε κώδικα της Μητρόπολης, σημειώνεται ότι τα εισοδήματα της Μονής θα χρησιμοποιούντο για τη συντήρηση «Γυμνασίου, Παρθεναγωγείου και της Αλληλοδιδασκτικής Σχολής Λάρνακας». Επίσης, αναφέρεται ότι θα άρχιζαν να παραχωρούνται από τον Αύγουστο του 1860, οπότε θα έληγε η περίοδος ενοικίασης των κτημάτων της Μονής στον Οικονόμο Μελέτιο⁴³. Ας σημειωθεί ότι στο έγγραφο δεν γίνεται αναφορά στην Αλληλοδιδασκτική Σχολή Σκάλας, επειδή τα έξοδα λειτουργίας της καλύπτονταν από την εκκλησιαστική επιτροπή του ναού του Αγίου Λαζάρου. Τελικά, ο Οικονόμος Μελέτιος, στα τέλη Ιουλίου 1860, επανενοικίασε τα κτήματα για περίοδο πέντε ετών, για 22,000 γρόσια ετησίως, που διατέθηκαν υπέρ των σχολείων της πόλης⁴⁴. Σε διάφορα δε σημειώματα του Αρχείου της Μονής γίνεται ευρεία αναφορά στη χρηματοδότηση της λειτουργίας τους, όπως επιχορήγηση για αγορά βιβλίων και επίπλων, καταβολή μισθών των δασκάλων, πληρωμή ενοικίων και αγορά οικοπέδου, για ανέγερση σχολικού κτηρίου⁴⁵.

Η Αλληλοδιδασκτική Σχολή Σκάλας

Στο μεταξύ, όπως αναφέρθηκε, το 1833 είχε ιδρυθεί η Αλληλοδιδασκτική Σχολή Σκάλας, με δάσκαλους τον Δημήτριο Πιερίδη και ακολούθως, από το 1834 έως το 1838, τον Κυπριανό Οικονομίδη. Στη συνέχεια, δίδαξε σε αυτήν από το 1838 ο αυτοδίδακτος Δαβίδ Χριστοδουλίδης (1814-1909) από τη Σκαρίνου, γνωστότερος με το προσωνύμιο Λαβίθης⁴⁶. Αναφέρεται ακόμη, ότι στη Σκάλα δίδαξε το 1848, πιθανότατα στην ίδια Σχολή, ο Έλληνας υπήκοος Χαράλαμπος Φιλαλήθης, ο οποίος ίσως υπηρέτησε και στην Αλληλοδιδασκτική της Λάρνακας, το

42. Ανωνύμου, «Επαρχία Κύπρου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 6(1873)205-206· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 177-178.

43. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε από τους Ν. Κυριαζή, *Κοινωνική Δράσις*, ό.π., σ. 34-35· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 110-111.

44. Σχετικό έγγραφο δημοσιεύτηκε από τον Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 115.

45. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 123-124.

46. Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 288.

1851⁴⁷.

Στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, η Αλληλοδιδασκτική Σχολή Σκάλας είχε ιδιωτικό χαρακτήρα. Στεγαζόταν σε διάφορα οικήματα, που ενοικιάζονταν, και η κάλυψη των εξόδων της γινόταν από τα δίδακτρα των μαθητών, τα οποία ενισχύονταν από εισφορές της Μητρόπολης Κιτίου, όπως βεβαιώνουν τα πρακτικά των προαναφερθεισών συνελεύσεων των ετών 1839-1842. Ωστόσο, πολλοί γονείς, εξαιτίας των δύσκολων συνθηκών ζωής, αδυνατούσαν να καταβάλουν το αναγκαίο ποσό των διδασκτρών. Τη λύση στο πρόβλημα έδωσε η εκκλησιαστική επιτροπή του Αγίου Λαζάρου, η οποία σε συνεδρία της, ημερομηνίας 30 Δεκεμβρίου 1856, αποφάσισε την ίδρυση κοινοτικής Σχολής, συντηρούμενης από τα έσοδα του ναού. Όπως μαρτυρείται σε σχετική επιγραφή, ο θεμέλιος λίθος για την ανέγερση του σχολικού κτηρίου στο προαύλιο του ναού, το οποίο σώζεται μέχρι σήμερα, τέθηκε στις 28 Ιουλίου 1857, ενώ οι εργασίες αποπεράτωσής του ολοκληρώθηκαν τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Την ίδια εποχή, η εκκλησιαστική επιτροπή κάλεσε τους κατοίκους να συνδράμουν στην προσπάθειά της, τονίζοντας ότι, εξαιτίας της γενικότερης φτώχειας των γονέων, πολλά παιδιά τριγύριζαν στους δρόμους, χωρίς να έχουν προοπτική για το μέλλον. Σύμφωνα δε με σχετικά έγγραφα, το απαιτούμενο ποσό για τη λειτουργία της Σχολής καλύφθηκε από συνδρομές ενοριτών και από άτοκα δάνεια, που συνήψε η επιτροπή για τον σκοπό αυτό⁴⁸.

Στη συνέχεια, σε συνεδρίες της, ημερομηνίας 8 και 29 Δεκεμβρίου 1857, η εκκλησιαστική επιτροπή αποφάσισε να είναι η άμεσα υπεύθυνη για τη λειτουργία της Σχολής και να ορίζει μέλη της, που θα μεριμνούσαν για την κάλυψη των εξόδων της. Επίσης, αποφάσισε να ληφθεί πρόνοια, για αύξηση των οικονομικών της πόρων και να διοριστούν δύο δάσκαλοι με πρώτο, τον Ιανουάριο του 1858, τον Δαβίδ Χριστοδουλίδη, ο οποίος μετέφερε στο νεόδμητο σχολικό κτήριο όλα τα αναγκαία για τη διδασκαλία έπιπλα που είχε, όταν ασκούσε ιδιωτικά το επάγγελμά του. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους προσελήφθη επίσης ο Αντώνιος Δεσποτόπουλος από την Αταλάντη, ο οποίος ανέλαβε και τη διεύθυνση⁴⁹.

Από την προαναφερθείσα επιστολή της 25ης Φεβρουαρίου 1860 και τον

47. Ν. Κυριαζή, *Κοινωνική Δράσις*, ό.π., σ. 32.

48. Βλ. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 101-105, όπου δημοσιεύονται τα πρακτικά σχετικών συνεδριάσεων της επιτροπής, το έγγραφο της 30ής Δεκεμβρίου 1856 και κατάλογος συνδρομητών. Το έγγραφο της 30ής Δεκεμβρίου 1856 δημοσιεύτηκε επίσης από τον Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 215.

49. Βλ. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 106-113, όπου δημοσιεύονται αποσπάσματα από τα πρακτικά των ανωτέρω συνεδριάσεων και έγγραφα, που αφορούν στην εργοδότηση των Χριστοδουλίδη και Δεσποτόπουλου.

πίνακα που κατήρτισε ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος Α΄ τον Μάρτιο του ίδιου έτους, πληροφορούμαστε ότι στην Αλληλοδιδακτική Σχολή Σκάλας φοιτούσαν 153 μαθητές, που διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή, γραμματική της ελληνικής γλώσσας, αριθμητική, ορθόδοξη κατήχηση και εκκλησιαστική ιστορία. Αναφέρεται ακόμη, ότι οι δύο δάσκαλοι, Δεσποτόπουλος και Χριστοδουλίδης, λάμβαναν ετήσιο μισθό 9,000 και 6,000, αντιστοίχως⁵⁰.

Ο Δεσποτόπουλος παρέμεινε στη διεύθυνση της Σχολής μέχρι το 1861, που απεχώρησε, ο δε Χριστοδουλίδης εξακολούθησε να διδάσκει μέχρι το 1886, οπότε συνταξιοδοτήθηκε. Κατά το διάστημα αυτό υπηρέτησαν ως βοηθοί του τελευταίου οι Κυπριανός Παυλίδης (1861-1863), Αντόνιο Μπερνάρντ, ίσως των γαλλικών, Χριστόδουλος Κουππάς (1864-1865), μετέπειτα εκδότης των εφημερίδων «Χωριάτης» και «Ένωσις», Θεόδουλος Κωνσταντινίδης (1871-1872), επίσης εκδότης εφημερίδας, της «Κύπρου», Θεοφάνης Κωνσταντινίδης (1877), Νικόλαος Σαλισβουρής και Εύγραφος Ευστρατίου. Αρκετοί από τους δασκάλους αυτούς, όπως οι Χριστοδουλίδης, Παυλίδης και Θεοφάνης Κωνσταντινίδης, ήταν γνωστοί στην τοπική κοινωνία για τη σκληρότητά τους έναντι των παιδιών και τις βάνουσσες «παιδαγωγικές» τους αντιλήψεις⁵¹.

Η Αλληλοδιδακτική Σχολή Λάρνακας

Η Αλληλοδιδακτική Σχολή Λάρνακας, όπως αναφέρθηκε, άρχισε να λειτουργεί κάτω από την επίδραση των «Αμερικανών Ιεραποστόλων» το 1837, με πρώτο δάσκαλο τον Γεώργιο Σαλλουμίδη. Από έγγραφο, ημερομηνίας 1ης Νοεμβρίου 1843, γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιείτο για τη διδασκαλία των μαθημάτων η οικία κάποιου Β. Ρετσίνη, όπου δίδασκε ο μαθητής του Δημήτριου Θεμιστοκλή, Κυπριανός Παυλίδης. Όπως αναφέρεται, οι μαθητές του Παυλίδη ανέρχονταν στους 31 και κατέβαλλαν ως δίδακτρα το ποσό των 2,790 γροσιών.

50. Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 89, 97· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 176.

51. Για την Αλληλοδιδακτική Σχολή του Αγίου Λαζάρου βλ. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 106-113, 116, 119-122· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 200-201· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 288-291· Ν. Κυριαζή, *Κοινωνική Δράσις*, ό.π., σ. 35-36· Μακάριου Τηλλυρίδη, «Η ενορία του Αγίου Λαζάρου Λάρνακας και η εκπαίδευση. Ανέκδοτα έγγραφα του 19ου αιώνα», *Πολιτιστική Κύπρος* 4(1997)53-58· Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», ό.π., σ. 420, 443-445. Για τη συμβολή του ναού του Αγίου Λαζάρου στη ζωή της πόλης βλ. Φοίβου Σταυρίδη, «Η Εκκλησία Αγίου Λαζάρου ως κοινωνικός παράγων κατά το δέκατο ένατο αιώνα», *Εκκλησιαστικός Κήρυκας* 9(2003)181-194.

Από δεύτερο σχετικό έγγραφο πληροφορούμαστε, ότι το επόμενο έτος οι μαθητές μειώθηκαν στους 28. Το σχολείο αργότερα μεταφέρθηκε σε άλλο οίκημα. Τον Μάρτιο του 1860, όπως σημειώνεται στον προαναφερθέντα πίνακα των ελληνικών εκπαιδευτηρίων, που κατήρτισε ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος Α΄, στη Σχολή φοιτούσαν 114 μαθητές, που διδάσκονταν από ένα δάσκαλο ανάγνωση, προφανώς με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, γραφή και άλλα σχετικά μαθήματα. Τα δε έξοδα λειτουργίας της καλύπτονταν από συνδρομές του Μητροπολίτη Κιτίου, των εκκλησιών της πόλης και των κατοίκων⁵².

Σύμφωνα με τις υπάρχουσες πηγές, στη Σχολή αυτή δίδαξαν οι Γεώργιος Σαλλουμίδης (1837-1838), Σπυρίδων Βάρδας (1839-1843)⁵³, Κυπριανός Παυλίδης (1843-1869), Εύγραφος Ευστρατίου (1869-1872), Θεόδουλος Κωνσταντινίδης (1871), Ν. Ιερωνυμίδης (1872-1873), Θεοφάνης Κωνσταντινίδης (1873-1877) και Κωνσταντίνος Βοντιτσιάνος (1877-1879)⁵⁴.

Το Παρθενγωγείο Σκάλας

Στο μεταξύ, στα μέσα του 19ου αιώνα, τέθηκαν οι βάσεις της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Κύπρο και, τον Δεκέμβριο του 1859, ιδρύθηκε στη Λευκωσία Παρθενγωγείο με διευθύντρια την Αθηναία απόφοιτη του Αρσακείου Ερατώ Καρύκη⁵⁵. Σχεδόν ταυτόχρονα λειτούργησε και το Παρθενγωγείο Σκάλας, όπως

52. Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 98. Ο Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 176, αναφέρει ότι οι μαθητές ανέρχονταν στους 20, που είναι στην πραγματικότητα αυτοί της Ελληνικής Σχολής Λεμεσού, την οποία, από τυπογραφική αβλεψία, δεν ενσωμάτωσε κατά τη δημοσίευση του πίνακα, που κατήρτισε ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος Α΄.

53. Τα έγγραφα, που προσδιορίζουν επακριβώς τις χρονολογίες διδασκαλίας του, δημοσιεύτηκαν από τους Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 122-123· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 213-214.

54. Για την Αλληλοδιδασκτική Σχολή Λάρνακας βλ. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 124, όπου αναφορά σε καταβολή μισθών των δασκάλων από σημειώματα σε έγγραφα του Αρχείου του Αγίου Γεωργίου Κοντού· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 199-200· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 292-293, όπου ο Θεόδουλος Κωνσταντινίδης αναφέρεται λανθασμένα ως Θεόδωρος· Ν. Κυριαζή, *Κοινωνική Δράσις*, ό.π., σ. 36-37· Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», ό.π., σ. 421.

55. Για τα έγγραφα, που αφορούν στην ίδρυση του Παρθενγωγείου Λευκωσίας, βλ. Θεόδωρου Παπαδόπουλου, *Κώδιξ Σχολείων Λευκωσίας*, Λευκωσία 1991, σ. 3-4, 20-21, 27-30, 32.

μπορούμε να διαπιστώσουμε από την προαναφερθείσα επιστολή της 25ης Φεβρουαρίου 1860 και τον πίνακα, που κατήρτισε ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος Α΄ τον Μάρτιο του ίδιου έτους, όπου σημειώνεται ότι φοιτούσαν 56 μαθήτριες, οι οποίες διδάσκονταν από τη δασκάλα τους, Μαριγώ Σολωμού, ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, ορθόδοξη κατήχηση, γραμματική της ελληνικής γλώσσας, γεωγραφία, εκκλησιαστική ιστορία, γαλλικά, μουσική σε πιάνο και χειροτεχνία. Αναφέρεται ακόμη, ότι ο ετήσιος μισθός της ανερχόταν στα 7,000 γρόσια, τα δε έξοδα λειτουργίας του Παρθεναγωγείου καλύπτονταν από συνδρομές του Μητροπολίτη, των εκκλησιών της πόλης και των κατοίκων⁵⁶. Από σχετικό έγγραφο είναι γνωστό, ότι το αμέσως επόμενο έτος οι μαθήτριες μειώθηκαν στις 30⁵⁷.

Η πρώτη μαρτυρία για την απόφαση ίδρυσης Παρθεναγωγείου προέρχεται από έγγραφο, ημερομηνίας 16 Φεβρουαρίου 1859, όπου αναφέρεται ότι η σχολική επιτροπή θα αναζητούσε κατάλληλη δασκάλα στην Αθήνα⁵⁸. Εύλογη υποψία για λειτουργία του εντός του 1859 δημιουργεί η αναφορά για πληρωμή ενοικίου αίθουσας για τη στέγασή του⁵⁹. Στην περίπτωση αυτή, το Παρθεναγωγείο Σκάλας προηγήθηκε του αντίστοιχου της Λευκωσίας, αφού όπως αναφέρθηκε, το τελευταίο δέχθηκε τις πρώτες μαθήτρίες του τον Δεκέμβριο του 1859. Ας σημειωθεί ότι η συμπερίληψή του στο προαναφερθέν έγγραφο της 8ης Μαΐου 1859, με το οποίο ο Μητροπολίτης Μελέτιος Γ΄ παραχωρούσε τα εισοδήματα της Μονής του Αγίου Γεωργίου του Κοντού στα σχολεία της πόλης, δεν σημαίνει απαραίτητως και λειτουργία του, αλλά, πιθανότατα, σχεδιασμό για μελλοντική ίδρυσή του.

Η πρώτη δασκάλα του Παρθεναγωγείου Σκάλας, Μαριγώ Σολωμού, ταυτίζεται μάλλον με τη Μαριγώ Νικολαΐδου, η οποία, όπως γνωρίζουμε από άλλες πηγές, δίδαξε από το 1861 έως το 1863. Ίσως, όμως, να δίδαξε και προηγουμένως. Τη Νικολαΐδου διαδέχθηκε η Άννα Σωτηρίου (1863-1867) και αυτήν η αρσακειάδα Ευθυμία Χρίστου (1867-1877), μετέπειτα Ευστρατίου, αμφότερες από την Αθήνα. Η τελευταία είχε ως βοηθό την αδελφή της, επίσης απόφοιτο του Αρσακείου, Καλλιόπη. Τη Χρίστου διαδέχθηκε το 1877 η Κορίνα Περίδου, μετέπειτα Σούντια, η οποία ήταν η τελευταία δασκάλα των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Την περίοδο αυτή το Παρθεναγωγείο αποτελείτο από τέσσερις τάξεις και λειτουργούσε σε ενοικιαζόμενη αίθουσα. Για δε τη διδασκαλία των

56. Ι. Περισιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 89, 97· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 176.

57. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 117.

58. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε από τους Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 113· Ι. Περισιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, ό.π., σ. 216.

59. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», ό.π., σ. 114.

μαθημάτων του ακολουθείτο η αλληλοδιδασκτική μέθοδος⁶⁰.

Το Παρθεναγωγείο Λάρνακας

Μερικά χρόνια μετά την έναρξη της λειτουργίας του Παρθεναγωγείου Σκάλας, ιδρύθηκε και το αντίστοιχο της Λάρνακας. Η παλαιότερη γνωστή χρονολογία λειτουργίας του ανάγεται στο έτος 1865, οπότε, από σχετική καταγραφή, πληροφορούμαστε ότι μέρος από τα εισοδήματα της Μονής του Αγίου Γεωργίου του Κοντού κατεβλήθη για αγορά βιβλίων, για αμφότερα τα Παρθεναγωγεία Σκάλας - Λάρνακας⁶¹. Είναι άγνωστο, όμως, το όνομα της πρώτης δασκάλας. Από διάφορες πηγές είναι γνωστό ότι δίδαξαν σε αυτό η Διαλεκτή Μιχαλοπούλου (1869-1871) με βοηθό την Ελισάβετ Τζένιου Κοκκώνη, η Κυριακή Νεοκλή (1871-1872), ο Ιεροδιάκονος Μακάριος Χριστοδουλίδης (1872-1874) από τον Αγρό, απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής του Σταυρού Ιεροσολύμων, η Θάλεια Σολομωνίδου (1874), γνωστότερη με το προσωνύμιο Κουρτζούταινα, η Σοφία Σκαπέσου (1875-1877) από την Κωνσταντινούπολη με βοηθό την αδελφή της και, με τη λήξη της υπό εξέταση περιόδου, η προαναφερθείσα Ευθυμία Χρίστου⁶².

Το 1878, οπότε τερματίστηκε η Τουρκοκρατία, στη Λάρνακα λειτουργούσαν, με τη σταθερή υποστήριξη της Μητρόπολης Κιτίου, Ελληνική Σχολή με 40 μαθητές, δύο Αλληλοδιδασκτικές Σχολές με 200 μαθητές και δύο Παρθεναγωγεία με 140 μαθήτριες, γεγονός που φανερώνει την άνθηση των ελληνικών γραμμάτων, που παρατηρήθηκε στην πόλη⁶³. Την ίδια περίοδο, η Μητρόπολη ενίσχυε επίσης τα αγροτικά σχολεία, που άρχισαν να λειτουργούν στα μεγάλα χωριά της επαρχίας,

60. Για το Παρθεναγωγείο Σκάλας βλ. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», *ό.π.*, σ. 117-118· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, *ό.π.*, σ. 202· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 291-292· Ν. Κυριαζή, *Κοινωνική Δράσις*, *ό.π.*, σ. 37-38· Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 449, 463.

61. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», *ό.π.*, σ. 124.

62. Για το Παρθεναγωγείο Λάρνακας βλ. Ν. Κυριαζή, «Η πόλις της Λάρνακος», *ό.π.*, σ. 124· Ι. Περισιτιάνη, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων*, *ό.π.*, σ. 202-203· Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 293· Ν. Κυριαζή, *Κοινωνική Δράσις*, *ό.π.*, σ. 38· Θ. Σταυρίδη, «Η Ελληνική Εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 463.

63. Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 294-295. Για μια συνοπτική επισκόπηση της λειτουργίας των σχολείων της Λάρνακας, κατά την υπό εξέταση περίοδο, βλ. Θεοχάρη Σταυρίδη, «Σχολεία και Δάσκαλοι στη Λάρνακα τον 19ο αιώνα», στον τόμο: Δήμου Λάρνακας, *Πρακτικά Συμποσίου. Λάρνακα: Αναβιώνοντας τις Αναμνήσεις. Η ιστορία της πόλης μου*, Λάρνακα 2009, σ. 101-107.

όπως στα Λεύκαρα, όπου, τον Φεβρουάριο του 1867, ανέλαβε τη δέσμευση να εισφέρει ετησίως 2,000 γρόσια για την κάλυψη των δαπανών λειτουργίας του σχολείου, που θα ιδρύετο⁶⁴.

Στήριζε ακόμη την εκπαίδευση της Λεμεσού, στα σχολεία της οποίας παρεχώρησε τα εισοδήματα της Μονής του Αγίου Νικολάου Ακρωτηρίου⁶⁵ και προσέφερε ετησίως, από το 1860, το ποσό των 5,000 γροσίων⁶⁶. Επίσης, διέθετε για τη στέγασή τους οικήματα στο προαύλιο των ναών της Αγίας Νάπας και της Παναγίας Καθολικής, απαλλάσσοντας έτσι τη σχολική επιτροπή από την καταβολή ενοικίου για αίθουσα διδασκαλίας⁶⁷. Τέλος, κατά καιρούς εισέφερε οικονομική βοήθεια χάριν των σχολείων της Λευκωσίας, όπως όταν αποφασίστηκε σε συνέλευση το 1859 να αναδιοργανωθεί η σχολική εκπαίδευση της πρωτεύουσας, οπότε ορίστηκε να καταβάλει το ποσό των 3,000 γροσίων⁶⁸.

Όπως διαπιστώνουμε από τα ανωτέρω, η Μητρόπολη Κιτίου διαδραμάτισε, κατά τα δύσκολα χρόνια της τουρκικής κυριαρχίας, σημαντικό ρόλο στην ίδρυση και λειτουργία σχολείων στη Λάρνακα. Ειδικότερα δε, κατά τον 19ο αιώνα, οπότε οι γενικότερες πολιτικοκοινωνικές συνθήκες το επέτρεψαν, στήριξε την ανάπτυξη των ελληνικών γραμμάτων και έθεσε τις βάσεις για την ευρύτερη διάδοσή τους, αναδεικνύοντας την Εκκλησία τον μεγαλύτερο ευεργέτη της Παιδείας της πόλης.

Δημοσιεύτηκε στη Θεολογική Επετηρίδα της Ιεράς Μητρόπολης Κιτίου «Εκκλησιαστικός Κήρυκας», τόμ. 20 (Λάρνακα 2014), σ. 59-90.

64. Σχετικό έγγραφο για το θέμα δημοσιεύτηκε από τον Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 111-112.

65. Αθανάσιου Σακελλάριου, *Τα Κυπριακά*, τ. Α΄, Αθήνα 1890, σ. 63· Αρ. Πηλαβάκη, *Η Λεμεσός και τα σχολεία της*, ό.π., σ. 120· Σωφρόνιου Μιχαηλίδη, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λεμεσού*, Λεμεσός 2002, σ. 225-226.

66. Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 112.

67. Λ. Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα*, τ. Α΄, ό.π., σ. 242.

68. Κ. Κοκκινόφτα, *Η Μονή Κύκκου*, ό.π. σ. 293.